

Gemensamt med försvars-
departementet.

Herr lög.

Vill beivraförslutningarna i
civila departementet;
mut. mut.

Herr chefen för Generalstabens
(ämb. br.)

Herr J. S.

anvisande af ^{ny} öfverliges med
till bestridande af kaptener
för inkommande af militära
upplysningar m.m.

Kungl. Maj:.

Q.

Kungl.

den Kungl.

Underrättelse- och säkerhetstjänsten

Edert
100 år

Öfver lög.
Vår ynnest. Sedan de
med, som MS genom särskilda
måliga brev den 30 juni och den
22 september innevarande
år anvisat till bestridande
af kaptenerna för inkom-
mande af underrättelser
om militära ^{ätgärder} ~~upplysningar~~
i ^{utlandet} ~~utlandet~~, enligt hvad hos
Öst blifvit anvisadt, men
mera förbrukats, håper MS,
som gjord und. hvarställen,
förmått godt i väder med-
gifva, att för samma ändamål
öfverliges högt förtroende
kommer nu ställas till chefen
för generalstabens förhållanden
och använda utlöst, som

Q.

© HKV/MUST 2005

Mångfaldigande av innehållet i detta arbete är enligt lagen om upphovsrätt förbjudet utan medgivande av Militära Underrättelse och Säkerhetstjänsten.
Må citeras om källan anges.

Omslagsbild: (Fram och baksida)
Kungligt brev daterat den 24 november 1905
(Riksarkivet)

Högkvarteret/Militära Underrättelse och Säkerhetstjänsten

*Underrättelse- och
säkerhetstjänsten*

100 år

Den svenska underrättelsetjänstens historia

Generalmajor
Håkan Pettersson

Chef Militära
Underrättelse- och
Säkerhetstjänsten,
MUST

(Försvarets Bildbyrå)

Bäste Läsare!

Den svenska militära underrättelse- och säkerhetstjänstens historia har för många varit höljd i dunkel. Orsaken till detta står att finna i yrkets sekretessomgärdade natur. Organisationens storlek, organisation, mål, medel, metoder och mandat var och är hemliga uppgifter vilket är en del av förutsättningarna för framgång. Dessutom saknades länge en uttalad legitimitet från statsmakterna vilket automatiskt innebar en diskret profil. Detta förhållande ändrades år 2000 då lagen om Förvarsunderrättelseverksamhet fastställdes.

Inför vårt jubileum har jag bett vår före detta medarbetare och historikern Lars Ulfving att sätta samman en exposé över svensk

militär underrättelse- och säkerhetstjänsts historia med tyngdpunkt till de senaste 100 åren.

Under denna tid har fokus för vår verksamhet förändrats från unionsbrodern Norge till ett globalt perspektiv med särskild inriktning mot strategiska krisförhållanden och områden för svenska internationella insatser. Mellan dessa ytterligheter har resan stundtals varit mycket gropig vilket påskyndat vår organisations utveckling till vad den är idag.

Efterkrigstiden innebar en lång period av så gott som statiskt säkerhetspolitiskt läge i vårt närområde. Kraven på underrättelse- och säkerhetstjänsten var i praktiken konstanta fram till Berlinmurens fall. Vi utvecklade metoder och förmåga som stöd för det svenska invasionsförsvaret.

Nu är läget annorlunda och vi står inför nya utmaningar. Dessa utmaningar kan sammanfattas i tre huvudgrupper.

Den första kategorin är kopplad till Försvarsmaktens högst prioriterade uppgift nämligen medverkan i multinationella krishanteringsoperationer. Det handlar om en rent allmänt sett ökad ambition – fler operationer och en ökning av antalet deltagande soldater. Dessutom utvecklas snabbinsatsförmåga. För vår del innebär det att vi med mycket kort förvarning skall kunna förse regering och riksdag med hot och riskanalyser som grund för beslut om deltagande i operationer. Under operationerna skall vi förse chefer med underrättelser.

Den andra utmaningen har sin grund i de så kallade *nya hoten*. I Europeiska Unionens säkerhetsstrategi nämns fem sådana hot som vi utvecklar förmåga mot. Det handlar om spridning av massförstörelsevapen, terrorism, grov organiserad brottslighet, problemen med så kallade svaga stater och slutligen regionala konflikter.

Den tredje dimensionen känns mer välbekant. Våra uppdragsgivare ställer fortfarande höga krav på att vi skall ha en bra bild av läget och utvecklingen i närområdet. Vi måste ständigt kunna svara på frågan om svenskt territorium på något sätt kan komma att hotas i framtiden och hur detta i så fall påverkar Försvarmaktens förmågeutveckling, beredskap mm.

Den dynamiska utvecklingen och förändrade krav på oss gör att vi ständigt måste avväga hur resurserna skall fördelas mellan stöd till krishantering, nya hot respektive uppföljning i närområdet.

Men underrättelse- och säkerhetstjänsten förändras också i andra avseenden. Framförallt terroristhotet måste mötas genom en nära samverkan mellan dels svenska myndigheter dels i en breddad internationell samverkan. Till skillnad från tidigare måste information delges fler myndigheter och andra som är involverade i terroristbekämpning. Nya konstellationer av samverkande myndigheter måste skapas.

Erfarenheterna efter terroristattackerna den 11 september 2001 respektive upptakten till det senaste Irakkriget måste också beaktas när vi utvecklar vår förmåga. Det handlar bland annat om en tydligare inriktning av inhämtningen, att göra analyser som bygger på underlag från flera källor, att komplettera teknisk inhämtning med personbaserad, att redovisa osäkerheter och därmed minska riskerna för grupptänkande och kanske viktigast av allt att bibehålla en hög grad av integritet gentemot uppdragsgivarna.

x x x

Jag vill härmed tacka Lars Ulfving för en utmärkt sammanfattning av svensk militär underrättelse- och säkerhetstjänsts historia och samtidigt gratulera Jubilaren till 100 år

Håkan Pettersson

Chef för Militära underrättelse- och säkerhetstjänsten

En inledning

*Oförutsägbar är krigets fortgång,
ty händelserna och lidelserna
vållar det oväntade*

Thukydides

Underrättelse- och säkerhetstjänstens verksamhet och därmed historik hålls ofta fördold, inte bara för omvärlden, utan också för inblandade. Källor, arbetsmetoder samt gränserna för dess vetande måste skyddas. Allt har inte heller dokumenterats. Arkiv har mer eller mindre avsiktligt förstörts. Detta innebär att allt inte kan belysas då kunskapen inte längre finns eller kan rekonstrueras. Men det förflutna är ibland också oförutsägbart. T-kontorets oväntat återuppståndna arkiv bär syn för denna sägen.

Den svenska militära underrättelsetjänsten kan, i sin nuvarande form, räkna år 1905 som sitt födelseår. Ett kungligt brev dagtecknat den 24 november 1905 av kung Oscar II och lantförsvarsministern överste Lars Tingsten anger den exakta dagen då verksamheten formaliserades i en intermistisk form efter unionskrisens improvisationer. Men för fullständighens skull börjar vi från den tidigaste begynnelsen. Svensk underrättelseverksamhet har anor som sträcker sig långt tillbaka i tiden långt före unionskrisen.

Underrättelseväsendet i västvärlden har genomgått tre stora trendbrott, *paradigmskiften*:¹ *Det första* inträffade i samband med nationalstaternas uppkomst i Europa under renässansen. Det var då som underrättelsetjänster i modern mening inrättades. *Det andra* inträffade i samband med den industriella revolutionen och dess påverkan på krigföringen. *Det tredje* var egentligen en förelöpare till det informationssamhälle som är statt i extremt

snabb utveckling och utgör en frukt av det andra världskriget. Men vi börjar från begynnelsen.

Mänsklighetens behov av underrättelser och kunskapare och intresse av att avslöja framtidens hemligheter, både hos de styrande samhällsskikten och hos folk i allmänhet är uråldrigt och förlorar sig bakåt in i förhistoriens mörker. Redan hos jägar- och samlarfolk fanns ett behov av kunskap om omgivningen oavsett om var det kunde finnas vatten, ätliga rötter och bär, var villebrådet hade sin gång, fisken stod och om fågelns flykt eller om konkurrerande stammar var i annalkande. Den som kunde utnyttja terrängen och smyga sig på bytesdjuret eller motståndaren hade redan nu ett övertag, om nu inte motståndaren var bättre på att dölja sig för att skydda sig mot angrepp. Shamanismen hade här sin givna plats tillsammans med goda stigfinnare, spårare och spejare. Hos natur- och nomadfolk är denna kunskap fortfarande ovärderlig.

Nödvändigheten av att kunna förutsäga det kommande vädret i bondesamhället var naturligt. Man trodde på att olika "tecken" som observerades vid inledningen av nya perioder exempelvis årstidsväxlingar var bestämmande för fortsättningen och hur den kommande skörden skulle bli. Dessa tecken bestod ofta av någon form av avvikelse från det normala, en anomali eller med ett gammalt ord järkecken. Denna teckentydning användes även vid förutsägandet av mer omvälvande händelser såsom pestutbrott och krig. Den folkliga spådomskonsten, mantiken, lutade sig mot många metoder, såsom att spå i inälvor, smält bly hållt i kallt vatten, fåglars flykt, drömtydning och andeskåderi och mycket mer. Dessa konster byggde på olika förutsättningar och lagbundenheter som ansågs finnas att iakttagelser av ovanlig art kunde sättas i relation till relevanta händelser. Uppfattningen om att tiden var cyklisk och händelser därför periodiskt förutsägbara skall sättas in i detta sammanhang. I de breda folklagren lever faktiskt dessa föreställningar kvar i förvånansvärt hög grad, inte

minst astrologin som t.o.m. omhuldas av vissa statsmän (!). Stjärntydandets konst, astrologin fanns i mer eller mindre form hos de gamla folken, babylonier, egyptier, perser, greker och romare. Den utvecklades betydligt under medeltiden av araberna och av de europeiska folken samt finns kvar själv-säkrare än någonsin under 1600- och 1700-talen. Till och med den dåtida astronomins främsta vetenskapsmän, såsom Tycho Brahe och Johannes Kepler förfäktade astrologins läror. Sett med den tidens ögon var astrologin huvudvetenskapen och astronomin endast en hjälpvetenskap för att förbättra precisionen i förutsägelserna om människornas enskilda öden eller resultatet av en härskares beslut.

Intressant är att när den tidigmoderna tiden inträder under renässansen framträder den kanske mest kände siaren av alla genom tiderna, Nostradamus, som levde under åren 1503-1566. Han var livmedikus åt franske kungen Karl IX. Denne lät ge ut *Quatriner* i urval om världens öden 1555-2797 år 1555 i Lyon. Nostradamus rykte har stått sig genom sekler och lästes senast med stor iver vid det senaste millennieskiftet.

Vi kan konstatera att under denna tid levde två tanke-system avseende förutsägelser om framtiden sida vid sida. Det förhållandet ändrades inte förrän under upplysningstiden, då nu rådande synsätt tog överhanden. Chefsastrologen var lika viktig som kunskaparen, vägvisaren och sedermera kartografen när fälttåg skulle planeras.

Nationalstaternas uppkomst i Europa och underrättelse-tjänsternas bildande

Underrättelseverksamhet har således bedrivits sedan historiens gryning i skilda former. Men för ett europeiskt och därmed svenskt vidkommande är det nationalstaternas uppkomst under renässansen som skapade nya behov och förutsättningar.

Dessa stater krävde ett systematiskt inhämtande av underrättelser. Man behövde veta vad som försiggick bakom de slutna dörrarna vid hoven och regeringskanslierna. Astrologi och spådomar var inte tillfyllest, konkretisering var nödvändig, även om det gamla, som nämnts, förekom parallellt med de nya fram till upplysningstiden på 1700-talet.

Behovet av tillförlitliga kartor och sjökort blev allt viktigare. Kart- och fältmåttjästen, anskaffandet av kartor och sjökort över främmande områden, kom därför att bli en viktig del av underrättelsetjänstens verksamhet. Vikten av att känna terrängen framhålls redan av Sun Tzu. Eftersom kartor över eget territorium, om de från början överhuvudtaget fanns, sågs som strategiskt viktiga informationsbärare hölls spridningen mycket restriktiv. Vid anfallskrig var därför angriparen tvungen att framställa de kartor som var nödvändiga för operationernas genomförande med hjälp av kunskapare och upptäcktsresande. Att förlita sig på vägvisare var alltför riskabelt eftersom lojaliteten kanske var dubbel.

Sir Francis Bacon (1561 – 1626) anses vara skaparen av det moderna underrättelseväsendet i västerländsk mening, då i England under Elisabeth I:s tid. Även i Sverige insågs att underrättelser, särskilt hemliga sådana, var viktiga för att kunna bedriva en kraftfull politik. Det var Erik XIV:s sekreterare från 1558 Jöran Persson (död 1568) som skapade den första spiontjänsten i Sverige i egenskap av prokurator i Höga nämnden inrättad 1560. Den var dock främst riktad mot inre fiender och verksamheten utmynnade i Sturemorden som kulmen. Vi ser här det första paradigmskiftet.

Det svenska underrättelseväsendet har utvecklats såväl likartat som skilt från övriga staters sedan renässansen. Den svenska nationella utvecklingen från att växa upp till en stormakt med en maximalistisk utrikespolitik, för att sedan förvandlas till en euro-

peisk småstat i kontinentens periferi med en minimalistisk världsbild har präglat den svenska omvärldsuppfattningen även i underrättelsehänseende.

Med framväxandet av den moderna svenska nationalstaten ökade kravet på underrättelser. De många och stora krigen under 1600-talet kom att kräva ett omfattande kunskapande. Grunden för det oxenstiernska strategiska underrättelsesystemet var ett nät av agenter på alla betydelsefulla platser utomlands: i Danmark, i Tysklands alla furstendömen och monarkier, i alla politiska brännpunkter. Det liknade Erik XIV:s "kundschaffer" men med den betydelsefulla skillnaden att inga furstliga nycker avgjorde frågorna. Nu inrättade Oxenstierna residenturer med välutbildade internationellt insiktsfulla personer med grepp om konsten att samla på sig kunskap om vad som hände, att samordna sin verksamhet och att rapportera. Och just det är underrättelsetjänstens innersta väsen. Att ha rätt personer i rätt mönster, på rätt plats är en av tjänstens essenser.

Ett tidigt bevarat exempel är Erik Dahlbergs skiss över befästningsverken i Köpenhamn från sommaren 1658. Den tjänade som underlag för den misslyckade stormningen av Köpenhamn natten till den 11 februari 1659. Därmed kulminerade det svenska stormaktsväldet. Landet slöt sig kring sina inre problem under Carl XI:s tid. Det Oxenstiernska underrättelsesystemet föll slutligen i spillror. Underrättelseverksamheten bedrevs i stort endast på taktisk nivå under de kommande krigen. Det innebar att de obehagliga överraskningarna som stundade var strategiska.

Bild 1, på nästa sida:

Erik Dahlbergs rekognosceringskarta över befästningsverken i Köpenhamn upprättad sommaren 1658. Den var inte helt korrekt i alla detaljer, vilket kanske var en bidragande orsak till stormningsförsökets fatala utgång. (Krigsarkivet)

Efter det svenska stormaktsväldets fall i och med freden i Nystad 1721 fanns dock tankarna kvar på ett revanschkrig mot Ryssland. Det ledde till Hattarnas misslyckade krig 1741-1743. Rent underrättelsemässigt fick de svenska försöken att upprätta en allians med det osmanska väldet vissa spektakulära konsekvenser. Efter Gustaf III:s statskupp 1772 blev den svenska politiken offensiv, vilket resulterade i 1788-1790 års ryska krig. Efter den franska revolutionen 1789 ställde sig Gustaf III på den franska kungafamiljens sida. Kunden planerade till och med att sätta in en allierad expeditionskår, under svensk ledning, mot Paris 1791 för att återställa ordningen. Efter 1808-1809 års krig, statskuppen mot Gustaf IV 1809 och sedermera Carl XIV Johans trontillträde avvecklades den svenska utrikesunderrättelsetjänsten efter hand. Dock tillkom militärattachéerna, bland annat med permanent accreditering i S:t Petersburg.

Krigets – och underrättelseväsendets – ”industrialisering”

De tidiga nationalstaternas underrättelsebehov kom dock att förändras under 1800-talet. Det moderna kriget ställde krav på snabba förflyttningar, bland annat på järnväg, och därmed ökande krav på kännedom om motståndarens nästa drag. Liksom krigen ”industrialiserades”, utvecklades underrättelseväsendet successivt i organisatorisk och teknisk mening. Nya metoder för inhämtning, exempelvis signalspaning, utvecklades. En uppdelning mellan polisiär och militär underrättelsetjänst kom också till stånd. Detta är den andra stora förändringen som inträder i underrättelseväsendets historia vid 1900-talets början. Vi ser här det andra paradigmskiftet.

Vid sekelskiftet fanns ingen egentlig militär underrättelsetjänst i Sverige. Generalstabens militärstatistiska avdelning, inrättad 1873, bearbetade dock försvarsattachérapporter och öppna källor. Vi skall veta att hemlighetskravet i allmänhet var lägre ställt än vad det senare blev. Tillgången på underrättelsemässigt

intressanta informationer var därför relativt lättillgängliga trots allt. Även i flottan bedrevs motsvarande verksamhet, men om detta är föga känt. Arkivmaterialet är endast sporadiskt förekommande.

I samband med unionskrisen 1905 blev behovet av ett underrättelseväsende akut. Improvisationer måste tillgripas. Den 24 juni utfärdades en hemlig promemoria om upprättandet av en underrättelsetjänst, författad av kommunikationsavdelningens chef överste Oxenstierna.

Generalstaben hade redan börjat förbereda den nya avdelningens arbete. Kapten Lagercrantz ledde verksamheten under de första hektiska månaderna med hjälp av löjtnant Henning Stålhane som blev djupt involverad i den nya provisoriska organisationens praktiska svårigheter. Strax efter unionsupplösningen kallades Jocum Åkerman till generalstaben för att sköta det hemliga underrättelsearbetet och pressen, i den mån den kunde och lät sig skötas. Uppgifterna löstes, men stundom under diletantmässiga former. Verksamheten vann dock stadga. Sent samma år, den 24 november, formaliserades verksamheten interimistiskt i en kunglig skrivelse, som nämnts redan i inledningen.

Bild 2:

*Jochum Åkerman, fick i uppdrag att sköta det hemliga under-
rättelsearbetet, men gick sedan vidare till andra uppgifter som
bland annat hade att göra med förhandlingarna om den neutrala
gränzonen.*

(Krigsarkivet, porträttsamlingen)

Under tillskyndan av lantförsvarsminister Lars Tingsten inrättades Underrättelsebyrån, UB år 1907 och utrikesavdelningen i samband med generalstabens omorganisation 1908, när den provisoriska organisationen prövats en tid. Byrån skulle lösa såväl inrikes- som utrikesunderrättelseverksamhet. Samverkan med flottans underrättelsetjänst var i stort sett obefintlig. Marinstaben fick dock en egen underrättelseavdelning 1911.

Under åren 1906-14 var i huvudsak Norge och Ryssland föremål för intresse. Här kan nämnas hysterin i samband med de så kallade "sågfilarna" som ansågs vara ryska spioner. Intresseinriktningen framgår också av då gällande krigsplanläggning. Den militära underrättelsetjänsten genomgick en snabb utveckling under första världskriget. Ökade resurser och utökade agentnät ställde krav på och medgav en snabb förmedling och utvärdering av underrättelser. Det svenska underrättelseväsendet var nära lierat med den tyska generalstaben. I Finland fick man med tiden ett gemensamt agentnät med tyskarna. Det är emellertid svårt att värdera insatserna fram till vapenstilleståndet 1918. Det bevarade materialet är endast fragmentariskt och föga givande. Av intresse är dock att signalspaning bedrevs med viss framgång redan då.

Den utrikespolitiska scenen hade drastiskt förändrats vid krigsslutet. Tyskland var besegrat, en revolution hade ägt rum i Ryssland och ett nytt Europa med nya stater hade växt fram. Den labila inrikespolitiska situationen i Sverige och "kommunistskräcken" medförde delvis nya uppgifter av inrikes karaktär för underrättelseväsendet. De så kallade "Staffska lagarna" från 1906 lade den juridiska grunden för verksamheten.

För en tid kom faktiskt Finland att framstå som en trolig militär motståndare innan Ålandsfrågan slutgiltigt hade lösts.

Det nyuppsatta flygvapnet fick en underrättelseenhet 1931, ingående i flygstyrelsen, sedermera flygstaben. De två äldre försvarsgrenarna hade utrikesavdelningar sedan tidigare.

Mellankrigstiden kom dock att te sig som en enda lång ökenvandring för den militära underrättelsetjänsten. Resurserna minskade efter krigsslutet. År 1931 drogs UD:s anslagsdel, som bekostade huvuddelen av utrikesverksamheten, in helt. Mycket litet blev kvar för den utländska inhämtningen. Till kontraspionage och övervakning av "hemmabolsjeviker" hade likväl vissa medel lämnats. Vi skall ändå veta att Hitler tog makten i Tyskland 1933, samt att den framgångsrika sovjetiska upprustningen också var känd i Sverige vid denna tid.

År 1936 beslöts om en ny försvarsordning, som trädde i kraft den 1 juli 1937. I beslutet ingick upprättandet av en försvarsstab. Den skulle bl a innehålla en underrättelse-, signaltjänst- och kryptoavdelning. Förutsättningarna för att underrättelsetjänsten skulle fungera väl redan från början var emellertid, som nämnts, mindre goda. Generalstabens utrikesavdelning utgjorde inte en ordentlig grund att stå på.

Något fanns ändå att utnyttja. Från och med sommaren 1928 förkom signalspaning i flottans regi, inledningsvis från pansarskeppet *Sverige*, senare från flera fartyg och fasta stationer i land. Försvarsattachéerna byggde upp goda kontakter med militära myndigheter, främst i Finland, de baltiska staterna samt Tyskland. Dessa kontakters underrättelsevärde kunde tidvis vara begränsat, beroende på läget.

Chef för underrättelseavdelningen blev överste Carlos Adlercreutz. Han fick ingen särskild instruktion av försvarsstabschefen Olof Thörnell, bara att "organisera avdelningen". Något hemligt underrättelseväsende byggdes inte upp före krigsutbrottet 1939.

Bild 3: *Carlos Adlercreutz*
(Krigsarkivet, porträttsamlingen)

Organisationen omfattade från början cirka 20 officerare, merparten oerfarna. Några var dessutom försvarsattachéer med halvårsvisa kommenderingar. Säkerhetsunderrättelsefrågor handlades också, men handläggandet av dessa bröts ut ur avdelningen redan 1938. Huvudsakligen producerades handböcker och parlörer, baserade på öppna informationer, dessutom delgavs attachérapporter. Operativ-strategiska sammanställningar och analyser gjordes inte före 1943.

Kriget började den 1 september 1939, som allmänt känt. Mängden information växte huvudsakligen beroende på utökad flyg- och signalspaning. Detta föranledde emellertid inte någon förändring av underrättelseavdelningens rutiner och verksamhet. Men ingen begärde heller någon med hänsyn till det inträffade.

Adlercreutz hade redan tidigare begärt men nekats medel till en hemlig underrättelsetjänst. Men som en följd av vinterkrigets utbrott, beviljades 100 000 kronor den 8 december. UD hade tidigare varit helt negativ till sådan verksamhet. Chef för den nya verksamheten blev legationsrådet i Berlin, major Carl Petersén. Den bestod inledningsvis av Petersén, ett biträde och en sekreterare. Organisationen kallades Gränsbyrån, sedermera G-sektionen. Det fanns inte mycket att bygga på, utom erfarenheterna från unionsupplösningen. Gränssektioner med ombud organiserades då, därav namnet. Underrättelseverksamheten vid VI. Fördelningens stab, med fördelningen grupperad från svensk-finska gränsen till Umeå, erbjöd också något att utnyttja, även personellt.

Organisationen kom, så småningom, att växa till nära 1 000 personer. Då det var svårt att få kvalificerad militär personal till underrättelsetjänsten, som av hävd hade dåligt anseende, kom en stor mängd sedermera namnkunniga akademiker att ianspråktas.

Bild 4 : *Carl Petersén*
(Krigsarkivet, porträttsamlingen)

En av dessa var Thede Palm. Intresset koncentrerades på Finland och Balticum fram till april 1940. Därefter prioriterades också Danmark och Norge.

Goda rapporter om ett förestående tyskt anfall på Skandinavien hade inkommit från försvarsattachéerna i Berlin redan från i början av år 1940. Men såväl de danska, norska som svenska politiska och militära ledningarna lät sig överraskas. Då hade ändå den svenska underrättelsetjänsten varnat den svenska statsledningen samt sina danska och norska kollegor i tid.

I samband med det tyska anfallet ställdes krav på att få disponera svenska teleförbindelser. Dessa kunde avlyssnas. Genom en kryptologisk prestation i världsklass av matematikprofessor Arne Beurling, kunde den tyska "geheimschreibertrafiken" forceras och avlyssnas från juni 1940 fram till i maj 1943. Därmed låg svensk underrättelsetjänst avsevärt framför alla andra inför det tyska anfallet på Sovjetunionen eftersom den tyska koncentreringen och uppmarschen kunde följas. Från sommaren 1942 minskade dock värdet på grund av tyska motåtgärder. Detta anses vara en anledning till agentverksamheten i Baltikum från hösten 1943. Mer om detta senare.

Som en följd av att försvarsstabens signal- och kryptoavdelningar växt sig mycket stora, bröts huvudparten av dessa loss och bildade en egen myndighet, Försvarsväsendets (sedermera Försvarets) Radioanstalt, FRA, den 1 juli 1942. Samtidigt infördes militärområdesindelningen. I de då nyupprättade staberna utfördes också underrättelse- och säkerhetsverksamhet i skilda former.

Det bör påpekas att någon effektiv bearbetning egentligen inte ägde rum vid underrättelseavdelningen. Adlercreutz var mycket restriktiv och selektiv med vad som delgavs, då ofta in extenso utan värderingar, särskilt avseende "geheimschreiber-

Bild 5: *Professor Arne Beurling*
(FRA:s bildarkiv)

materiallet". Någon underrättelseplan utarbetades inte förrän 1942, trots att kriget pågått i flera år, då med inriktning på förvarning. Det uppstod också tidigt friktioner mellan försvarsstaben och FRA rörande hemlig underrättelseverksamhet samt bearbetningsansvar.

Hösten 1942 omvandlades underrättelseavdelningen till sektion 2 i försvarsstaben. Den omfattade bl a en inrikes- och en utrikesavdelning. G-sektionen bröts ut ur underrättelseavdelningen och ombildades till C-byrån, som direkt underställdes chefen sektion 2. Adlercreutz, som kritiserats för sin selektiva delgivning samt brist på omställningsförmåga till nya förhållanden, fick gå. Ny chef blev kommendör Daniel Landquist. Denne skapade en ny detalj, underrättelsedetaljen, vars uppgift var att sammanställa och bearbeta alla inkommande underrättelser. Enligt Carlgren fungerade denna verksamhet väl först 1944. Från 1942-43 började också samlade analyser och bedömningar att produceras.

År 1942 framstår som en viktig omslagspunkt för krigsmakten, så också för C-byrån. Förvarning kom att bli en viktig uppgift ända tills tysk offensiv förmåga saknades. Övriga inriktningar, värda att nämna, är de som vidtogs då planerna "Rädda Danmark" och "Rädda Norge" aktualiserades. C-byrån bidrog starkt till mycket god kunskap om militärgeografi och tyska dispositioner i respektive land vid krigets slutskede.

Den 1942 inrättade "Marinorganisationen" blev en viktig källa till förvarning för kustinvasionsföretag. Detta organisations-element levde kvar hos C-byråns efterträdare. Dessutom genomfördes de så kallade "industriutredningarna", inledningsvis i C-byråns regi. Vi ser här en tidig föregångare till Östekonomiska Byrån, inrättad 1959.

Underrättelsemässig samverkan varierade avseende partners och former under andra världskriget. Med Finland och Tyskland bedrevs eller togs kontakterna med myndighetsrepresentanter

med varierande utfall beroende på aktuellt läge. Med Danmark och Norge bedrevs denna, huvudsakligen på svenska villkor, med motståndsrörelserna i skilda former. Samverkan förekom också med USA:s och brittiska underrättelsetjänster.

Agentverksamheten i Baltikum bör nämnas särskilt. Området var intressant redan före andra världskriget, varvid goda kontakter byggdes upp. Underrättelseverksamheten ökade i omfattning under 1941, men våren 1943 var de gamla kontaktnäten uppbrutna. Samtidigt tröt slutgiltigt "geheimschreiber-informationen". Den strida strömmen av baltflyktingar kunde utnyttjas. Verksamheten började december 1943, i C-byråns regi, i radioteknisk samverkan med FRA. Uppgifter kring dessa resor är svåråtkomliga, men känt är att av c:a 60 turer, som utgick från Gotland, fullbordades ungefär hälften till och med årsskiftet 1944-45. Det är nästan omöjligt att fastställa underrättelsevärdet beroende på att C-byråns arkivmaterial är ofullständigt. Verksamheten kom emellertid att återupptas i samband med att det kalla kriget hade inletts.

Goda relationer mellan svenska och finska underrättelsetjänster skapade förutsättningar för "Stella Polaris-evakueringen" av finsk underrättelse- och signalspaningspersonal, arkiv och radio-utrustning i september 1944. Rädslan var stor att allt skulle falla i sovjetisk hand efter vapenstilleståndet. Märkligt är att operationen delvis finansierades av den japanska underrättelsetjänsten, som ansåg sig ha ett intresse av att den genomfördes. Hanteringen av arkivmaterialet skapade problem, där alla turer ännu inte är klarlagda. Det är känt att vi köpte radiomaterial, sju lådor med ryska koder samt chiffer, totalt åtminstone 168 lådor. De delar som inte såldes till andra köpare, eller hamnade hos FRA, lagrades i Sverige, varav 129 lådor på Hörningsholm och 39 på Rottneros. Turerna kring bränningen av arkivet i december 1960 är ännu inte helt utklarade. Finska myndigheter, som trott att arkivet finns kvar, har senare begärt tillbaka materialet.

Petersén avskedades i januari 1946, delvis för att försvarsminister Allan Vougt var orolig för besvärande frågor om underrättelsesamverkan under kriget, delvis också för att Petersén misstänkts sko sig på vapenaffärer i krigets slutskede. Senare utredning friade C-byråns befattningshavare i denna sak. Byråns ekonomiska redovisning var dock inte helt fullständig. Hösten 1946 omorganiserades försvarsstaben.

Underrättelseväsendet och informationssamhällets framväxt

Direkt efter andra världskriget fanns ett stort behov av underrättelser, vilket ledde till en omfattande expansion av verksamheten, också i Sverige. Militärteknisk utveckling motiverade en samlad forskning, vilket var skälet till inrättandet av Försvarets Forskningsanstalt, FOA, den 1 april 1945. Vi ser här det tredje språnget i underrättelseväsendets historia. Vi ser här det tredje paradigmskiftet som egentligen var en förelöpare till dagens informationssamhälle och är en frukt av andra världskriget. Men det ledde också till en institutionalisering och byråkratisering eftersom organisationerna drastiskt ökade i storlek och antal för att kunna hantera snabbt växande inhämtningsresurser. Förmågan att ta tillvara och tillägna sig den allt mer ökande data- och informationsflödet av såväl öppen som hemlig natur samt att förädla detta till relevanta underrättelser ökade på intet vis i samma omfattning.

Det kalla kriget började redan innan världskriget avslutats under Jaltakonferensen i februari 1945. Sista krigsåret sändes svenska representanter för underrättelsetjänsten till USA. Resorna kan ses som en indikation på begynnande samverkan, även på underrättelseområdet.² Sovjetunionen framstod som det stora hotet mot västvärlden. Finland levde med VSB-(Vänskaps- och bistånds)-avtalet. Detta påverkade underrättelseverksamheten intill Warszawa-paktens upplösning och Sovjetunionens sönderfall.

C-byrån transformerades 1946 till T-kontoret med religionshistorikern Thede Palm som chef. T-kontoret var ursprungligen tänkt som en avvecklingsorganisation för den hemliga verksamheten. Men händelseutvecklingen i omvärlden tvingade till en omprövning. Verksamheten kom i stället att utvecklas.

Samarbetet mellan organisationerna i det svenska underrättelse-samhället löpte stillsamt under 1950-talet, präglad av insikten att man inte skulle öda kraft på inbördes bråk. FRA-chefen, Torgil Thoréns planer på att lägga under sig C-byrån hade avvärjts. Palm och Thorén enades om gränslinjerna. En FRA-man stationerades på T-kontoret för samverkan. Sektion 2 fick också en FRA-detalj som fanns kvar vid MUST ända in i modern tid.

Det blev mer och mer påtagligt att de ökande underrättelse-behoven som Sverige hade i Östersjöns randområden måste få en lösning på annat sätt än genom infiltrerande patruller i Baltikum. Den allt mer förbättrade signalspaningstekniken gav nya möjligheter. Bland annat hade man tillägnat sig tekniken att mäta en radarsändares PRF (**P**uls**R**epetitions**F**rekvens) som gjorde det möjligt att identifiera typ av radar och till och med enskild station. Den svenska signalspaningen kunde därmed följa de sovjetiska radarstationernas aktivitet och rapportering. Uppbyggnaden av sovjetiska PVO Stranis radarkedjor³ i Baltikum var särskilt intressant. Den flygburna signalspaningen var främst inriktad mot att lokalisera och identifiera nya signalkällor i de radarsystem för stridsledning och luftbevakning som tillkom efterhand. Den kunskapen var värdefull för såväl Sveriges flygvapen som USA:s och Storbritanniens strategiska bombflyg. FRA anskaffade utrustning för flygburen signalspaning från USA och Storbritannien och plockade ihop apparaturen till en egen väl fungerande utrustning, "HPD"⁴. Två DC 3:or anskaffades Tp 79001 *Hugin* och 02 *Munin*, uppkallade efter Odens korpar, år 1951. Dessutom utnyttjades ett äldre bombplan B 3 *Blondie* för ändamålet. Förmiddagen den 13 juni 1952 sköts en signal-

spanande DC-3, Tp 79001 *Hugin* ned av sovjetisk jakt, senare också en Tp 47 *Catalina* på spaning efter denne. Alla detaljer är inte klarlagda. Viss tvekan råder rörande DC-3-besättningens öde trots att flygplanet bärgats i sen tid. Men detta var inte det värsta. Sovjetunionen avslöjade ett svenskt agentnät i Baltikum strax innan.

Den svenska verksamheten började troligen 1948 och bedrevs, i skilda former, kanske fram till 1957 då den slutligen avslöjades i form av en sovjetisk diplomatisk protest. Förlusterna var nära 100 %. Orsakerna är kanske flera, ren otur, klantighet, privata äventyrligheter och förräderi. Thede Palm ville inget säga, men svaret på många frågor torde finnas i T-kontorets återuppståndna arkiv, låt vara att författaren inte funnit något.

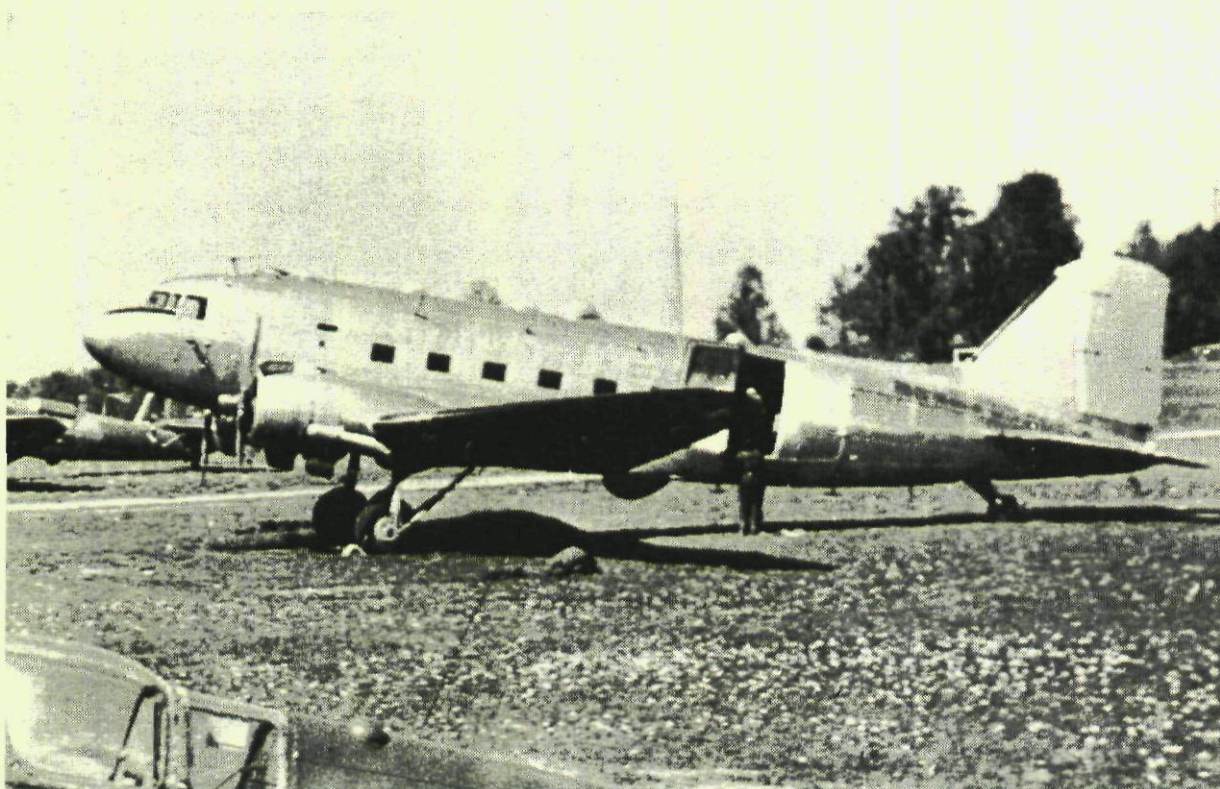

Bild 6: DC 3 Tp 79001 "*Hugin*"
(FRA:s bildarkiv)

Vid sektion 2 inrättades 1957 en hemlig enhet för inhämtning av säkerhetsunderrättelser skild från inrikesavdelningen som skulle verka parallellt med T-kontorets underrättelseinhämtning. Den benämndes B-byrån efter dess chef Birger Elmér. Syftet var att finna "samhällsomstörtare" och sovjetledda "femtekolonnare". Den juridiska grunden var att aktivistgärningar skulle registreras, inte åsikter. Gränsen är dock hårfin.

I samband med försvarsstabens omorganisation, hösten 1961, bröts B-byrån ut ur inrikesavdelningen och fick en självständig ställning. Utrikesavdelningen döptes om till underrättelseavdelningen. Inrikesavdelningen omorganiserades till säkerhetsavdelningen först 1965. Mot bakgrund av bl a Wennerströmsaffären ansågs att militär underrättelse- och säkerhetstjänst borde knytas närmare samman. Enligt proposition 1965:66 skulle den särskilda verksamheten, T-kontoret och B-byrån slås samman. Den nya organisationen benämndes IB och underställdes chefen för försvarsstaben. Chef blev Birger Elmér.

När försvarsstaben blev ÖB:s stab underställdes IB denne personligen. År 1970 upphörde, temporärt, inrikesinhämtningen vid IB. Rikspolisstyrelsen hade 1969 rest krav på ensamrätt för denna aktivitet. Den kom dock att återupptas 1971-73 i andra former. Efter IB-affären 1973 drevs delar av verksamheten vidare i "krigs-IB" regi, åtminstone fram till 1975. Denna organisation skulle kunna verka i ockuperat land och var en sentida efterföljare till C-byråns "hembygdsrörelse".

Under 1960-talet inriktades försvaret mot ett angrepp med kort förvarning och en häftig inledning. Detta påverkade underrättelsetjänsten i alla aspekter, särskilt den hemliga. Här kan påpekas att vi var väl förvarnade om WP-inmarschen i Tjeckoslovakien 1968. Men att Sovjetunionen gick upp i högsta nukleära eld-beredskap med de Strategiska Robottrupperna upptäcktes inte av någon, inte ens av USA.

Efter IB-affären genomfördes utredningarna UU-74 och SOU 76:19. Verksamheten ställdes under regeringens kontroll med en stark parlamentarisk representation i FUN, Försvarets Underrättelsenämnd. Omorganisationer genomfördes. Inrikesverksamhet skulle inte bedrivas av IB-efterträdaren GBU. Namnet ändrades senare till SSI. År 1989 skedde ett namnbyte till KSI som organisationen fortfarande heter. Mot slutet av 1970-talet blev världsläget mer spänt. Den sovjetiska inmarschen i Afghanistan var det mest påtagliga exemplet under årtiondets sista vecka. USA hade kännedom om det förestående anfallet först någon vecka innan. Andra underrättelsetjänster "visste bättre" även om det var oklart när det skulle ske. Den hotande sovjetiska interventionen i Polen 1980 var påfrestande, men kännedomen om förberedelserna var god. Aktionen avbröts innan den gick i verkställighet.

Försvarsstaben omorganiserades 1981. Sektion 2 blev Operationssektion 5 (Op 5) som ingick i operationsledningen. Den stora organisatoriska förändringen bestod i att armé-, marin- och flygstaberna avlövades sina underrättelsedetaljer. Dessa inordnades i Op 5.

Den säkerhetspolitiska verkligheten, som med ryskt språk- och synsätt var komplicerad och inte ofarlig, präglade verksamheten under 1980-talet. "Den främmande undervattensverksamheten" upplevdes ibland som tröttsam och traumatisk. Allt var inte mink, det fanns nog mer substans än så. Vi kan också nämna de stora sovjetiska landstigningsövningarna i Östersjön, exempelvis ZAPAD-81.

Bild 7 på höger sida:

De stora sovjetiska landstigningsövningarna var av stort intresse för underrättelsetjänsten

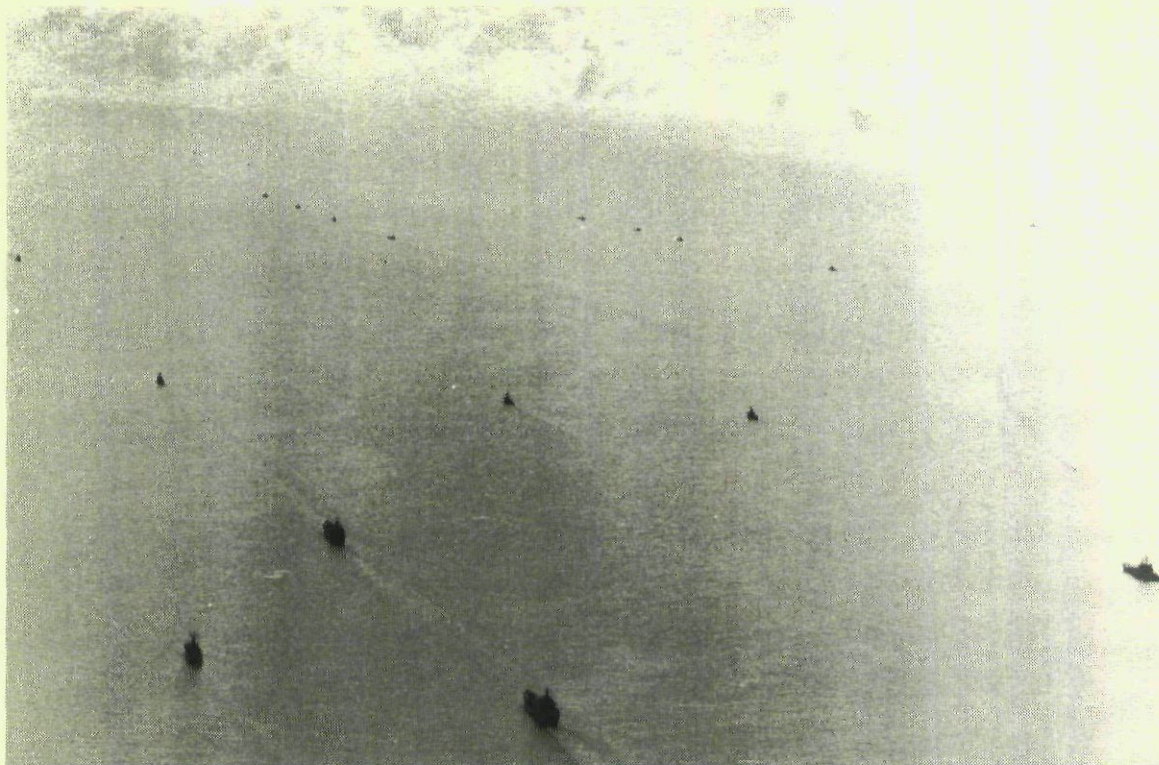

Bild 7: (Försvarets Bildbyrå)

Stora satsningar gjordes på tekniska underrättelsesystem under tidigt 1980-tal. Den gamla minsveparen *Utö* ersattes som signalspaningsfartyg av *Orion*. Befälslinjerna var inledningsvis både oklara och röriga, men det har klarats ut senare. Ungefär samtidigt införskaffades två CA-200-kameror från USA. De första operativt intressanta bearbetningarna av bilder från SPOT-satelliten (10 m upplösning pankromatisk mod) gjordes 1986-87. En bildbehandlingsutrustning anskaffades till dåvarande fototolkdetaljen.

År 1989 ägde en ny omorganisation rum. Denna gällde även Op 5. Ledningsdelen inordnades i försvarsstaben, benämnd USL. Bearbetande delar bröts ut och lades under myndigheten ÖB, benämnd USK, som fick en egen administration. Den egna personaladministrationen uppfyllde ett gammalt önskemål. En verksamhetsavdelning började byggas upp mot slutet av USK-tiden. Den kom att reduceras 1997, i samband med MUST interna omorganisation. Ett embryo till den nuvarande sektionen för öppna källor uppstod. Det var presstudiedetaljen

Bild 8 på höger sida:

Satellitbild över de centrala delarna av Bagdad fotograferad under det senaste Irakkriget 2003.

som kom att återuppstå efter mer än 20 år. Klister och sax var arbetsverktygen då, internet och datorer nu. Men i ärlighetens namn skall tillstås att detaljen använde datorstöd redan då.

Under denna tid bröt den gamla världsordningen samman, egentligen inte oväntat men formerna var helt oförutsägbara. Världen utanför Europa trängde sig på. Spridning av massförstörelsevapen sågs som möjligt.

För att hantera spridningsfrågor över myndighetsgränserna, inrättades "Stora" och "Lilla referensgruppen" tidigt 1990-tal. Detta är en partssammansatt arbetsstruktur, där myndigheter med underrättelseansvar ingår. Det bör påpekas att flera myndigheter, exempelvis polisen och tullen, i sen tid byggt upp egna underrättelseorgan för att kunna möta en allt mer komplicerad situation.

Det är i skenet av här beskrivna skeenden som behovet av förändrade inriktningar och arbetsformer skall ses. Omställningen sker naturligtvis inte utan möda. Organiserandet av MUST, då bland annat USL och USL slogs samman på nytt, den 1 juli 1994 och den efterföljande interna omorganisationen den 1 september 1997 skall också ses i detta sammanhang. Ett exempel: för några år sedan var det förbjudet att understödja svenska, internationella insatser med underrättelser. Nu är det en prioriterad uppgift.

År 1996 beslöts att en förnyad översyn av underrättelsetjänsten skulle göras. Den utmynnade i SOU 1999:37 *Underrättelsetjänsten - en översyn* (Stockholm 1999) Utredningens betänkande framlades i mars 1999 och har delvis legat till grund

Bild 8 (Försvarets Bildbyrå)

för de omorganisationer som sedan genomförts. Kommittén hade redan i sitt betänkande funnit anledning att friare formuleringar kunde vara motiverade i kommande skrivning. Detta har aktualiserats i skenet av senaste tidens händelser efter den 11 september 2001. Anledning finns att förbättra samarbetsformerna inom det svenska underrättelse- och säkerhetsväsendets olika delar och att dessa regleras i lagar och förordningar utan att det för den skull blir kontra-produktivt.

Efter framläggandet av SOU 1999:37 inrättades *Samordningssekretariatet för säkerhetspolitiska underrättelsefrågor*, SUND. Avsikten med SUND är samordning och styrning för att undvika dubbelarbete och att viktiga underrättelser förbises.

Dessutom har den svenska underrättelseverksamheten reglerats i *Lag (2000:130) om försvarsunderrättelseverksamhet*. Lagen har sin närmaste förebild i en motsvarande norsk lag, *Loven om Etterretningstjensten*. Men även motsvarande lagbestämmelser i flera andra länder har studerats. Tidigare har verksamheten, i likhet med vad som huvudsakligen gäller för övrig statsförvaltning, reglerats i förordningar eller på annat sätt.

Avslutningsvis kan vi konstatera att underrättelseväsendet i västvärlden har som vi konstaterat genomgått tre paradigmskiften, stora trendbrott som påverkat krigföringen i motsvarande grad. Men underrättelsebearbetning och analys bedrivs ännu efter huvudsakligen intellektuellt hantverksmässiga former om än med kraftfullt datorstöd även efter det tredje paradigmskiftet. Ett fjärde paradigmskifte kommer när komplexa system kan simuleras i digitala, virtuella miljöer och användas i underrättelseprocessen och som ett stöd för att fatta framsynta och kloka beslut. Därmed är vi inne på underrättelsetjänstens historia i vardande nu och i framtiden. Men vi måste vara medvetna om att även efter det fjärde paradigmskiftet gäller Sun Tzus mer än 2000-åriga påstående full giltighet, kanske mer än någonsin.

Därför är det bara den upplyste härskaren och den vise generalen som förmår att använda sin armés klokaste män till kunskapare och därigenom uppnår stora resultat. Hemliga operationer är livsviktiga för en armé, livsviktiga i krig; till dem förlitar man sig för varje steg som tas.

Sun Tzu

¹ Se Kuhn, T., S., *De vetenskapliga revolutionernas struktur* (Karlshamn 1981, sv. utgåva). Där ges en förklaring till begreppet.

² Se vidare Magnusson, L., Ottosson, J., *Hemliga makter* (Kristianstad 1991) sida 185

³ Min anm: PVO Strani. Det sovjetiska luftförsvaret, då en egen försvarsgren bildad 1948.

⁴ Ds 1992:5 kap 4.2 Min anm: HPD = "Hopplockade delar".

Bild 9: *Är människan, här i form av framtidens soldat "Markus" den viktigaste underrättelsekällan?*
(Försvarets Bildbyrå)

Referenser:

Otryckt material:

Egna anteckningar (hos förf. eller förstört)

Lampers, L., O., *Granskningsmakten och sjukhusaffären i Göteborg* (manus) (Stockholm 1997)

Försvarets Underrättelsenämnd *Redovisning av vissa uppgifter om den militära underrättelse- och säkerhetstjänsten* (Stockholm 1998-11-26)

Opublicerat material

Karlsson, T., *Svenska strategiska bedömningar under andra världskriget* (FHS Enskild uppsats, LCU 19 100:6192, 1997)

Svenson, R., *Sveriges hemliga vapen? C-byråns verksamhet under andra världskriget – en analys av mål, medel, organisation och verksamhet i stort* (FHS Enskild uppsats LCU 19:100 6154, 1997)

Statens offentliga utredningar:

UU 74 *1974 års underrättelseutredning* (delar öppna, Stockholm 1974)

SOU 76:19 *Den militära underrättelsetjänsten* (Stockholm 1976)

SOU 94:11 *Om kriget kommit* (Stockholm 1994)

SOU 99:37 *Underrättelsetjänsten – en översyn* (Stockholm 1999)

Litteratur:

Beckman, B., *Svenska kryptobedrifter* (Stockholm 1996)

Bratt, P., Guillou, J., *IB och hotet mot vår säkerhet*
(Stockholm 1973)

Carlgren, W., *Svensk underrättelsetjänst 1939-1945*
(Stockholm 1985)

Ericson, L., "Exodus och underrättelseinhämtning" Huldt, B.,
Böhme, C-R (red) *Vårstormar* (Stockholm 1995)

Frick, L., Rosander, L., *Det vakande ögat. Svensk underrättelse-
tjänst genom 400 år* (Lund 1998)

Hugemark, B., "Överraskning i teori och praktik". Hugemark,
B., (red) *Urladdning* (Stockholm 1990)

Magnusson, L., Ottosson, J., *Hemliga makter*
(Kristianstad 1991)

Norberg, E., "Det militära hotet" Hugemark, B., (red)
Stormvarning (Stockholm 1989)

Persson, C., *Utan omsvep* (Stockholm 1990)

Roth, T., "Danmark i blickpunkten". Huldt, B., Böhme, C-R.,
(red) *Vårstormar* (Stockholm 1995)

Ulfving, L., & Weierud, F., "The Geheimschreiber secret".
Joyner, D., (ed) *Coding theory and Cryptography*
(Berlin, Heidelberg, New York 1999)

Winkvist, S., *IB-affären - i vems intresse?* (Göteborg 1974)

Layout: Johnny Davidsson
Tryckeri: SN-Tryck, EKERÖ 2005

(förl.)

inmanas måltids beaf
befänts, samt att ifrågas
varande medel skola af

eller frukostens och middens

här upptäcker i en del av

der, vilket till den här kamm.

doner och med efterseelse kan

man i måltids middelen, för

hållning släta den 24 novembe

1905.

Oscar
Fångsten

Fångsten
Fångsten

My. i Armeförvaltning

skottelad,

100, på värdigste befallning,

skolat eller

meddelar.

76 D 98

Stockholms slott den 24
november 1905.

Till Armeförvaltningen
i civila departementet
mut. mut.
Herr Chefen för
Generalstaben, amb.
ang.

anvisande af ytterligare
medel för inhämtande
af militära upplysning
gar m. m.

Oscar
Fångsten

Dep. I. 5/106